

КУЛЬТ ЗМІЙ У ВІРУВАННЯХ НАРОДІВ ЄВРАЗІЇ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

*Дослідження висвітлює певні міфологічні паралелі, що стосуються зв'язку культу змій з культом Великої Богині у віруваннях народів Євразії, особливо слов'янських народів.***Вступ**

Поглиблення наших знань про вірування євразійських народів, особливо народів слов'янських, є не тільки примноженням знань про вірування минулого, але й про духовну культуру, в якій формувалися, творилися архетипи, символічно-знакова система, що функціонує в сучасній духовній культурі та визначає її засадничі риси.

Постановка завдання

На основі порівняльного аналізу міфологічних уявлень народів Євразії, фольклорного, етнографічного матеріалу, особливо міфів про змій, Зміїв автор ставить завдання визначити зв'язок культу змій з жіночими божествами слов'янської міфології.

Аналіз публікацій

Проблема слов'янського язичества, політеїстичних, дохристиянських вірувань слов'янських народів давно привертає до себе увагу дослідників. Існує багато фундаментальних праць, присвячених цій проблемі. Достатньо згадати «Язычество и древняя Русь» Є. Анічкова, «Slovianske starozytnosti» Л. Нидерле, «Kultura ludowa słowian» К. Мошинського, «Язычество древних славян» Б. Рибакова, «Українська міфологія» В.Войновича та ін. Космологічну систему давніх слов'ян розглядає А. Ковалик у праці «Kosmologia dawnych slowian».

Основна частина

Для реконструкції ряду аспектів міфології давніх слов'ян необхідно звертатись до етнографічного матеріалу, який зберіг чисельні релігійні давніх вірувань. Б. Рибаків підкреслює, що «...концепція історії язичества могла сформуватися лише на основі комплексного вивчення даних усіх писемних джерел, етнографії, фольклору, епосу, народного мистецтва, археології, лінгвістики». [12, с.4] Перспективним є і звертання до джерел, що стосуються міфологічних систем стародавніх народів Середземномор'я, Південно-Східної Азії, Далекого Сходу. Простежуючи паралелі в обрядності, міфологічних, казкових постатях, сюжетах можна розкрити, виявити стародавній пласт, який зберігся в народних звичаях, обрядах слов'ян. «Порівняльний аналіз дозволяє перейти до загального доісторичного прототипу, а потім, рухаючись у зворотному напрямі, що не є замкненим колом, визначити еволюції або революції, які необхідно допустити, щоб, виходячи з прототипу, витлумачити ті безпосередньо засвідчені теологічні системи, на основі яких він був реконструйований» [5, с. 12].

Звернемося до комплексу міфологічних уявлень, звичаїв, пов'язаних з зміями. Від первісних часів майже донині однією з найбільш поширених священних тварин була і є змія. Достатньо згадати

культ змій в Індії, країнах Південно-Східної Азії, звичаї вшанування змій у народів Балкан та ін. У міфологічних уявленнях змія пов'язувалася зі стихіями води, землі, лікувальною магією. Зображення змій поширені в орнаментіці землеробів енеоліту IV-III тис. до н.е., зокрема на трипільських посудинах. Б.Рибаків зазначає: «Зміїний орнамент зустрічаємо майже повсюди: спіралі змій оповивають масивні груди на посудинах і кришках до них; змії становлять основу татування статуток; змії є одним з елементів, що породжують знамениту трипільську спіраль. Іноді на посудині на видному місці розміщується зображення змії як окремого символу; часто ми бачимо парні зображення змій» [12, с.190].

Головним божеством мисливців палеоліту, мезоліту, землеробів неоліту була Велика Богиня, Мати всього сущого. «Жіночі статуетки часів палеоліту та неоліту дозволяють припустити, що в ті епохи жіноче божество вважалося головним у пантеоні. Про високу позицію жіночого божества свідчить також мистецтво Стародавнього Криту. Писемні джерела вказують, що Велика Богиня (або Велика Мати, Magna Mater), як називають її в текстах давніх греків, римлян, єгиптян, вважалася головним божеством» – підкреслює дослідник А. Голан [3, с.167]. Одним з символів Великої Богині, матері всього сущого була змія. Поруч з жіночими статуетками зустрічаються зображення, де Велику богиню замінюють її символи, зокрема змія. Вона втілювала дві головні сторони божества – безсмертя, вічне омолодження і смерть. В. Іванов зазначає, що «...змія – представлений майже у всіх міфологіях символ, пов'язаний із плодючістю, землею, жіночою відтворюючою силою, водою, дощем, з одного боку, і домашнім вогнищем, вогнем (особливо небесним), а також чоловічою відтворюючою силою – з іншої» [8, 1, с. 468]. Але треба звернути увагу на тісний зв'язок символу змії перш за все з постаттю Великої Богині. Плодючість, жіноча відтворююча сила, зв'язок з водою земною і небесною, домашнім вогнищем – це все ознаки Великої Богині. М. Еліаде підкреслює, що існує чіткий зв'язок між змією і жіночим началом. На користь даної точки зору вказують численні середземноморські божества, що зображувались зі зміями в одній чи двох руках (наприклад, грецькі Артеміда, Геката, Персефона) [Див. 5, с.212]. Тісний зв'язок змії з домашнім вогнищем простежується в усталеному культовому звичаї (досить архаїчному за походженням) середземноморських країн – мати змію в храмі, в царському палаці. Цей звичай зберігся і в більш пізні часи, навіть у кінці XIX – поч. XX ст. «У Боснійській Країні вірять, що влітку домова змія (чувариця) знаходиться в домі або коло

нього, а взимку сидить глибоко в землі, або під домовим вогнищем». [4, с.309].

Подвійну астрально - хтонічну природу Великої Богині, інших жіночих божеств виражали їх зображення у вигляді змії або птахів. У давнину божествам поклонялись у вигляді тварин, а атрибути божеств спочатку були їх зображеннями. З розвитком релігійних уявлень, поступово антропоморфізацією божеств Велика Богиня зберігає частини зміїного тіла – хвіст, голову. В єгипетській міфології у вигляді змії або жінки з головою змії зображувалася богиня-хранителька врожаю Рененутет; Мерітсегер – богиня-хранителька покою померлих. «З часів Нового Царства Наунет, що зображувалася у вигляді жінки з головою змії, ототожнювалася з Нут» [16, с.187].

Зі зміїними ногами зображували скіфську богиню Апі, пов'язану з стихіями землі і води, прародительку скіфів [8, II, с.447]. Поступово змія перетворилася на атрибут Великої Богині, а пізніше – ряду жіночих божеств. Зі змією традиційно зображували грецьку богиню Афіну. В міфах народів світу збереглися численні згадки про віру в перетворення Богині в змію і навпаки. У змію превтілюється океаніда Фетіда в боротьбі з Пелеєм. На змію перетворюється родоначальниця фіванців Гармонія. Давньогрецька Гера, дружина Зевса, цариця богів, богиня неба – найбільш близька до стародавнього міфологічного образу Великої Богині. На тих, хто викликав її гнів, Латону та її дітей Аполлона та Артеміду, Геракла – вона насилає змії (чи сама переслідує їх у вигляді змії?). Персонажі індуїстської міфології прекрасні і мудрі нагині – з'являються як у людській подобі, так і у зміїній.

З розподілом праці і диференціацією божеств, утворенням пантеонів божеств різних богинь стали символізувати різні види змії. Символом Великої Богині стала не просто змія, а могутній Змії як символ її особливої могутності і астрально-хтонічного характеру. Змії завжди уявлялися літаючими. З розвитком патріархального пантеону з богом Неба або Сонця на чолі відбувається витіснення Великої Богині. Частина її функцій переходить на верховного бога. Швидіше за все, власне до цього часу відносяться міфи про створення світу богом Неба і богинею Землі.

В угарітському міфі про створення світу богом неба Ігу і богинею Асірат, вона виступає як володарка Землі, Мати всього суцього і водночас як володарка моря [8, I, с.64]. Змієною зображується китайська богиня Нюйва – богиня-прародителька, велика мати людей. В скіфській міфології прабатьками скіфів є бог неба Папай і його дружина – змієнога богиня землі і води Апі, про яку згадувалось вище. «Апі, за Геродотом, – також дружина Папая-Зевса і пов'язана з водою (її ім'я походить від іранського кореня зі значенням «вода») і землею (Геродот ототожнює її з Геєю, тобто Землею)» [8, II, с.447].

Велика Богиня стає в основному хтонічним божеством, а пізніше частина її функцій переходить на хтонічних богів. Цей процес витіснення відобразився і в міфах, де відбувається

негативізація жіночих божеств і їх символів Змії та змії. В. Іванов і В. Топоров зазначають, що «Руйнування старої міфологічної системи відбувалося по декількома напрямкам: одне з них – перехід міфологічного персонажа з вищих рівнів на нижчі, з кола позитивних постатей у коло негативних...» [8, II, с.454]. Вони перетворювалися з благих у руйнівні сили (Ехідна, Медуза). В болгарських віруваннях виступають Ламії, змії жіночого роду, з гострими кігтями, собачою головою, крилами, золотою або жовтою лускою. Живуть на дні моря або в печерах, можуть утримувати води. Коли герой перемагає їх, то з шії Ламії тече ріка плодюча, що дає землеробам і пастухам багатий урожай і приплід [20, с.224]. Близькі до Ламій Хали, багатоголові Змії, що несуть бурі, повені.

Имали си хала трооглава
Една ѝе глава огнева
А двекята бури и потопе
А треклята есени грядушки.
[2, с.51].

Згідно з польською міфологією Змії живуть в озерах, болотах, ріках, морі, хмарах, можуть «замикати» або посилати воду, дощ, град, буревії, нищити посіви [15, с.31]. Походять Змії від змії та жаб, які дев'ять років не чули дзвонів і не бачили людей [19, с.77]. У південних слов'ян постать Змія також пов'язана з водою та стихіями. Зміїці в образах прекрасних жінок навідує чоловіків і можуть занепасти їх. Але в цілому зміїці приязні людям, допомагають їм [20, с.224].

Жіноче божество виступає як антагоніст верховного бога, що яскраво відображено у вавилонському міфі про боротьбу бога Мардука і богині моря Тіамат у вигляді Змія. «Військо Тіамат складається з чудовиськ, особливо змії і драконів, саму Тіамат представлено у вигляді Змія» [16, с.127]. Сліди антагоністичного протиставлення жіночого і чоловічого божеств зустрічаються і у слов'янському міфі про створення світу. Цей міф зберігся у значно християнізованому вигляді. Дійовими особами його є Бог і Диявол. У легенді про створення світу, записаної в селі Рихти Каменецького повіту Подільської губернії, розповідається про створення світу Богом і Сатанаїлом, який виходить з піни морської. Сатанаїл виносить з дня моря землю, а Бог творить з неї світ. Простежується і мотив суперництва Бога і Сатанаїла, другий намагається сам створити світ, ховає частину землі. Але створює з неї лише жаб, багно, трясовини, гори, струшуючи воду з рук, творить чортенят. [1, с.71]. Тут маємо справу зі значно християнізованим міфом, в якому імена і атрибути, особливості християнських персонажів повністю замінили первісних, давніх язичницьких богів.

Яка найбільш архаїчна верства міфу? Що в ньому залишилося від давнього міфу? Світ творять дві істоти, божества, одне з яких пов'язане з водою, а друге - з небом. Маємо й карпатську легенду, в якій прямо згадується про створення світу царицею-водою і царем-вогнем [Див. 4, с.35]. Порівняльний аналіз показує, що у народних переказах про створення світу простежуються виразні сліди

давньослов'янського міфу про створення світу двома божествами – астральним і хтонічним. І та К.Томіцькі у книзі «Древо життя», аналізуючи слов'янський міф про створення світу, пов'язують Бога з вогнем, небом, чоловічим началом. У міфі про створення світу присутня блискавка, якою Бог заганяє Диявола під землю.

З Дияволом пов'язується море, вода, жіноче начало [18, с.29]. Можна додати, що Диявол пов'язується і з підземним світом, тобто має виразно хтонічний характер. Він пов'язується з Заходом, а Бог – зі Сходом. Бог лягає головою на Схід, Диявол – на Захід [18, с.91]. У білоруському варіанті міфу антагоніст і співробітник Бога прямо названий Змієм. [18, с.31].

Тобто, якщо очистити міф від пізніших змін та нашарувань, доповнень, то маємо міф про створення світу двома божествами – чоловічим, пов'язаним з небом, вогнем, сходом, і жіночим, пов'язаним з водою, заходом, підземним світом, горами, рослинністю. Зосередимо увагу на постаті Великої Богині в цьому міфі. Чому в пізніші часи постать Богині була замінена Змієм, або, пізніше, Дияволом? Тут ми маємо характерний приклад негативізації божеств при зміні міфологічної системи.

Зв'язок змії з головним жіночим божеством слов'ян простежується у повір'ї, що змії мають свою царицю, змію-скарпаю, що наділена надприродними властивостями. Вона є володаркою змії, хазяйкою лісу, хранителькою кладів, мудрою, всезнаючою [13, с.260]. Функції змії близькі до функцій Хазяйки звірів, лісу, культ якої простежується ще з часів палеоліту, як зазначає Б. Рибаків.

Міфологічні уявлення про перетворення богині в змію чи навпаки зустрічаємо в казках слов'янських народів. В. Пропп вказує, що казка є останньою стадією міфу. Тому доцільно цей казковий сюжет розглядати як релікт міфологічних уявлень про священний шлюб володаря із богинею – змією, який забезпечує його владу і добробут країни. «Жінка – нагині (напівзмія) – центральна постать кхмерських династійних міфів. Згідно з одним з них, кхмерський король мав проводити ночі з багатоголовою Нагині і від цього залежав добробут країни» [8, I, с.198]. В українських, чеських, російських та ін. казках зустрічаємо сюжет про перетворення царівни у змію. Тільки одружившись з нею казковий герой стає царем і повертає зачарованій царівні людську подобу. Простежується у слов'ян і зв'язок змії з богинями весни, плодючості. Навесні, 7 квітня (в християнському календарі це свято Благовіщення), – свято пробудження змії, повернення їх на землю з підземного царства. Після цього змії допомагали землеробам вимолювати дощ. «У народному календарі свято Благовіщення відзначається як початок весни і день «відкриття землі», пробудження її від сну» [13, с.94]. У дохристиянські часи це свято пов'язувалося з богинею весни Лелею, її поверненням на землю з підземного царства [12, с. 389]. Восени, 27 вересня (християнське свято Воздвиження) – друге зміїне свято, коли змії збиралися і ховалися під землю. «В деяких місцях оповідали, що всі змії на Воздвиження сповзають на

одне місце, до своєї матері, де і проводять усю зиму, до першого весняного грому, що відкриває землю...» [13, с.182]. На Уралі вірили, що в цей час відкривається доступ до надр земних, земного багатства, яке охороняє Хазяйка Мідної гори. Це свято за часом близьке з святом проводів душ предків, їх вшанування. Тут ми бачимо зв'язок культу змії не лише з обрядами землеробськими, але й з поминальними. Простежується хтонічний характер міфологічної постаті змії, зв'язок з підземним світом.

Висновок

Якщо проаналізувати міфи народів Євразії, то не можна не помітити, що змії, Змії особливо тісно пов'язані з постаттю Великої Богині, жіночими божествами плодючості, земних і небесних вод, підземного світу. В первісні часи Великої Богині поклонялись в постаті змії. В зміїній подобі виступають давні, хтонічні божества Греції – титаніди; змієволоса Медуса, змієнога Єхидна. У фольклорі слов'янських народів у змії відмічаємо риси, атрибути, які в давнину відносилися до Великої Богині або інших жіночих божеств. Як і Велика Богиня, змія пов'язана з двома стихіями – землею і водою. Ця риса загальна для вірувань усіх народів Євразії, і, зокрема слов'ян.

міфах та казках можна виділити архаїчну верству, пов'язану з Великою Богинею, давнім культом змії, так і більш новий, пов'язаний зі Змієм як чоловічим хтонічним божеством, божеством вод земних і небесних, антагоніста астрального бога. Ці риси збереглися і у фольклорі. Тому за казками, міфами, народними звичаями і повір'ями, пов'язаними зі зміями, Зміями і драконами, можна, за допомогою порівняльного методу, з достатньою вірогідністю реконструювати обидві верстви. І, таким чином, з достатньою долею вірогідності, реконструювати ряд аспектів культу богинь плодючості, весни, підземного світу у слов'янських народів. Слов'янська міфологія практично не збереглася. Спроби реконструювати її за допомогою писемних та археологічних джерел дали досить скромні результати. Хоча все вказує на наявність у слов'ян розвиненої міфології – казки, билинний епос, «Слово о полку Ігоревім» та ін. Тому за допомогою порівняльного аналізу, звертаючись до міфів інших народів Євразії, доцільно простежити паралелі, зв'язки між тими елементами культу змії, що збереглися в народній культурі, та культом Великої Богині, інших жіночих божеств, спробувати частково реконструювати давні міфологічні уявлення.

Список літератури

1. Булашв Г. Український народ в своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях/ Г.Булашев – К.: Довіра, 1992. – 414 с.
2. Беновска-Собкова М. Змеят в блгарския фольклор./ М.Беновска-Собкова – Софія, 1992 – 158с.
3. Голан А. Миф и символ./ А. Голан . М: Русслит, – 1993.- 375 с
4. Гура В.В. Символика животных в славянской народной традиции./ В. Гура – М.: Щедрик,-1997.- 356 с.
5. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев./ Ж. Дюмезиль – М.: Наука, 1986. – 476 с.
6. Керлот Х.Э. Словарь символов./ Х. Керлот – М.: "REFL-book",-1994.-608 с.

7. Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции/ Н. Кун – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957. – 463с.

8. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2 томах. – Т.1,2 – М.: Советская энциклопедия, 1992 – 719 с.

9. Мифологический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – 736 с.

10. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу / І. Нечуй-Левицький. – К.: Обереги, 1992. – 87 с.

11. Персонажи славянской мифологии. Сост. Кононенко А.А., Кононенко С.А. – К.: Фирма Корсар, 1993. – 224 с.

12. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян./ Б. Рыбаков – М.: Наука . 1994.- 608 с.

13. Шапарова Н.С.. Краткая энциклопедия славянской мифологии/ Н. Шапарова – М.: Астрель. Русские словари, 2001. – 633 с.

14. Eliade Mircea. Traktat o historii religii. – Warszawa: wyd. OPUS, 1993. – 589s.

15. Jakimowicz-Chan Marta, Jakimowicz Andrzej. Mitologia indyjska. – Warszawa: Wydawnictwa artystyczne i filmowe, 1982. – 384 s.

16. Mikoś Kazimiera Boginie deszczu.-Wyd. uniwersytetu Jagiellońskiego, 1997.- 187 s

17. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. – Т.II – Warszawa, Książka i wiedza, 1967. – 830 s.

18. Tomiccy Joanna i Ryszard. Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia wydawnicza, 1975. – 275 s.

19. Traczyk I. Z okolic Babiej Góry.- Wisła, 1895, t/9 s.77

20. Vakarelski Christo Etnografia Bulgarii.- Wrocław, 1965

21. Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne.- Warszawa, Iskra, 1978- 314 s.

А.А. Матюхина

КУЛЬТ ЗМЕЙ В ВЕРОВАНИЯХ НАРОДОВ ЕВРАЗИИ

В исследовании прослеживаются определенные мифологические параллели, которые относятся к связи культа змей с культом Великой Богини в верованиях народов Евразии.

O. Matyukhina

CULT OF SNAKES IN BELIEFS OF PEOPLES IN EURASIA

The article represents the definite mythological parallels dealing with the link between the cult of snakes and the cult of Great Goodness in the system of beliefs of peoples of Eurasia.